॥ श्रीदीक्षालक्षणकारिका ॥ पत्रे 9 ॥

श्रीगणेशाय नमः॥ अथ चादि प्रोक्त जटापटलं लिख्यते॥ चिदानंद घनं विष्णुं ब्रह्मेशवरादिवंदितं॥ देशतः कालतश्चैव गुणतोनंत माश्रये॥१॥ मुरली रवलीलया नंतशरदिंदीवर वपुचक्षं॥ मधुरं मधुरागतंहरिं करुणा शिंशरणं व्रजे चरं २॥ पाराशर्य वल्क्य मुनिनत्वा कात्यायन मुनीनपि॥ नागदेवात्मजः श्रीमान नंताचार्य संततः॥३॥ आद्यशाखीशाखाथो जटाद्यष्ट सुलक्षणं॥ ब्रूतेविचार्यवह्नशीमतं चाष्टः समाश्रयन्॥४॥ स्वप्राप्तिशास्त्र्यर्थाद्यैर्जटालक्षण वर्जनात॥ पारंपर्यमपितद्ग्रंथ नाम्नात्मिति स्मृतेः॥५॥ तथाच आंद्यादि कालिकालिख्यते॥ शौशिरीये समाम्नाये शाकलेकऋग्वेदे तिशाखायत॥ ऋग्वेद पारायणपाठे शाकल्येशौशिरीय ऋग्रुतिर्मवीनुक मादौशौशिरीय शाखस्य शाकलशाद्य सामानाधिकरण्यात्तद्विशेषणत्वेनैकार्थ्यात्वागतेः वैय्यधिकरण्येतुनचशाकलशाद्य स्यवाष्कलीदिशाखीयसंहितापरत्वंवाचतथासतिप्रकृतिविवाष्कलाशाखीयजटालक्षणमिदं॥ यथाआश्वलायनशाखायांउपपद्यते॥ यातिनैवमेवंकारेणलक्षणांतरव्यावृत्तेः॥ तथाविशेषलक्षणमावेशाख्यांतरेपीदंलक्षणमितिपदर्शनार्थंशौशिरशाद्य प्रयोग इतिद्रष्टव्यं॥ ऋग्वेदशाद्यविशेषप्रयोगेकुर्वाणाअर्थविशेषंज्ञापयंतीति मंत्रशाखाद्यैभिदं चिरुतेयंरुतिवक्ष्येविरुतिरितिप्रयोग आर्षत्वज्ञापनार्थः ऊंदोवतसूत्राणीमानिंतीतिस्मृतेः पावतोवेदेवताश्रुत्यादि श्रुतेश्च॥ एतेनाधुनिकस्यग्रंथादिप्रणीतलक्षण साधारण्यमपिपरास्तं ततुजटादिकं नाथ्येतव्यं प्रमाणाभावात्कृत्रिमत्वाच्च तथादि स्वाध्यायोध्येतव्यश्रुत्यध्ययन विध्यपरिगृहीतत्वात्॥ अन्यथामंहिताब्राह्मणानध्ययनप्रवृत्तजटाध्ययनेप्रत्यवायापत्तेः॥ फलाभावेनचकृकूशसाध्येप्रवर्तनकाभावाच्च॥ किंचश्रुतेत्वेतेषुश्रुत्यादेर्विलोमेअपौरुषेयानुपूर्वीभंगेनमंत्रांतरस्वरांतरकरणेनमंत्रवायहेतुत्वात्॥ उच्चस्वरंहनायुर्ध्वंविस्वरंआधिपतितमितिस्मृतेः॥ मंत्रोहीनः स्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह॥ सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुःस्वरतोपराधात्॥ स्यादेश्च कौशल्यमात्वात्त्रैतस्यथाक

श्चिल्लक्षतः पठनेरभ्यासवशेनयुगपद्ध्यानपूर्वकस्यश्रवणाध्ययनंकरोति॥ तथाकौशल्यसाधनमात्रं॥ लक्षणप्रणयनंनुकौतुकार्थमित्येवप्राप्तेः॥ क्रियायतेवेदिकैः पठ्यमानलात्यत्वस्मृतिमूलतः॥ जटाद्यध्ययनंकार्यंपंक्तिपावनकारणात्॥ तथाहि॥ पठ्यमंतावज्जटाध्ययनेविगीतशिक्षाचारणप्रमाणं॥ अन्यथानटाद्यावृत्तिनंदृष्ट्वाकलिंजारिभीकाश्रमिवशिक्षाविगर्हयंतियुः॥ प्रत्युतेनंमशंसंतिप्रवचनादिकर्तारमितिस्मृतिरुक्तब्रूयालक्षणमितिपर्यालक्षणमित्यादिवक्ष्यतेअयमर्थः॥ यदिजटाद्यध्ययनमप्रमाणंतर्हिव्याकरणशास्त्रपरिभाषादिकंनोभगवान्व्याडिमुनिरुक्तलक्षणंप्रणयेत्॥ नचेदंलक्षणंमानुषमितिवाच्यं॥ अनादौजटाध्ययनेसादेर्मनुष्यस्यासर्वज्ञतयानंतलक्षणप्रणयनासंभवात्॥ इतरयानिगमानिरुक्तव्याकरणादावपितादृशंकासंभवेनसर्वज्ञानाज्ञानापत्तेः लिंगदर्शनाच्च॥ श्रूयतेहिलिंगे॥ क्रमाध्ययनसंपन्नोमंत्रब्राह्मणपारगः॥ जटाध्ययनपरोरुद्रलोकेमहीयतइति॥ आदित्यपुराणेपि॥ स्वधर्मशालिनोविप्रामंत्रब्राह्मणपारगाः॥ कर्मकांडेषुकुशलाःक्रमाध्ययनतत्पराः॥ जटाध्ययनसंपन्नाःसर्ववेदार्थपारगाः॥ निषेदुरितिदेवस्यसदसिब्रह्मवित्तमाइत्यादि दृढमनुरपिवेदंवेदार्थंतत्प्राप्तजटाक्रमविशारदाः॥ श्रोत्रियाब्राह्मणाःआढ्यंपंक्तिपावनपावनोइतिक्रविधानेपिसंहिताफलमाप्नोतिक्रत्वेदस्यनसंशयः॥ एकादशविधंश्रोत्रंजटाध्यायत्वसाधनं॥ सकोक्रमाधनरामीतिपाठेश्च परिमुच्यतइति॥ तस्मादुक्तप्रमाणकदंबेनक्रुंशिशोधसाध्येयागेयथाविधेः प्रवर्तनंकर्तुंतथाजटाध्ययनेपिलिंगादत्रविधिः कल्प्यः॥ यत्तूक्तं जटाध्ययनेप्रत्यवायापत्तिरितितदपिनकाम्यत्वादेनस्यकाम्यत्वंचनित्याध्ययनविधानात्परिगृहीतत्वात्॥ यदुक्तंफलाभावान्नाध्ययनमितितन्नच॥ रुद्रलोकप्राप्तिपंक्तिपावनत्वादिफलसद्भावात्॥ यत्त्वोक्तमपौरुषेयानुपूर्वीभंगेनमंत्रांतरादिकरणेनचमंत्रवायहेतुत्वमितिनचापिनहिंस्यात्सर्वाभूतानीतिनिषेधवाक्यस्यापीमौमीयपक्षेयथाप्रसरंतथापंक्तिपावनत्वादिविधिविहितेजटाध्ययनेपि॥ अपौरुषेयानुपूर्वीभंगजन्यतादोषोनास्तीत्यलमितिप्रपंचेन॥ ॥ इतिनाधुर्वैप्रतिज्ञाता

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

अष्टौविकृतीरुद्दिशति॥ ॥ जयमालाशिरखालेखाध्वजोरोरगोधनः॥ अष्टौविकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः॥१

एवमुद्दिष्टविकृतिषु प्रायशोदृश्यलक्षणमाह ब्रूयाल्लक्षविपर्ययक्रममिति निषेधति॥ जटाख्याविकृतिर्धीमान

वितायक्रमलक्षणं॥ २॥धीमान आदौक्रमलक्षणं समुच्चार्यान्ताक्रमविपर्ययक्रमं ब्रूयात् इदमिदमो जटाख्याविकृतिर्दि

शेदित्यन्वयः पदार्थरूक्॥ आदौक्रमं ब्रूयाद्यत्तल्लक्षमविपर्ययं ब्रूयात्तत्तमेवक्रमं ब्रूयात् इदमिदमो ईदृशप्रकारा॥

आदौक्रमं समुच्चार्यविपर्यासः पुनःक्रमः॥ एतादृशप्रकारविशिष्टो क्रमोविपर्यासक्रम स्वरूपं जटा

ख्यां विकृतिं दिशेज्ज्ञानीयादिति। ईदृशविधिमितिपादे॥ ईदृशविधिः स्वरूपंयस्याःस्त्र्यर्थः॥ क्रमविपर्यासक्रम मित्यत्रस

मासार्थईदोइदन्तव्यः। अतःपरमासमासेब्रूयात्क्रमविपर्यासमित्यस्यैवप्रपंचंवक्तुकाम स्तत्पूर्वोकार्थं अनूद्यधर्म

विशेषमाह। अनुलोमविलोमाभ्यांविचारेहिपदेलक्षमे विलोमेपदवल्लोधिरनुलोमेयथाक्रमे॥ ३॥ अत्रहिशब्दस्मे

क्रमोगृह्यते॥ तथाचानुलोमविलोमसंक्रमेष्विमेषूक्तलक्षणेषुक्रमेपदेइतिपूर्वानुवादः॥विलोमेपदवल्लोधिरित्यादिधर्मवि

शेषप्रतिज्ञेयः। तत्रानुलोमेआदौतंक्रमयोः पदंयथाक्रमेप्रतिशाख्योक्तलक्षणविशिष्टक्रमकालीनसंधानतिक्र

मेणसंधिज्ञातव्यः। विलोमेतुपदवत्पदंन तुल्यंवर्तनंइतिपदवत्॥ पदपदेयथापदानिवर्तनेनतादृशमेनसंधिः

नतुक्रमकालीनपदानांसंधिः अथेदानींयेषांशाखायांपदपदेपदानांनानारूपतासितेषांप्रतिलोमपदेविशेषमाह

॥पर्त्तणलंचरीर्घलंक्रमसंधीयथोच्यते॥ युक्तमेतन्नकर्तव्यंस्वरसेप्रादिकंभवत॥ ४॥ भाविभ्यःसुषेश्समानप

दइत्यादिप्रातिशाख्यलक्षणविहितंपलंक्रपरेणनकारेणकारंइसमानपदइत्यादिनाविहितंणलंतयारीर्घमित्य

धिकृत्यअथशिक्षमतिक्रमतीत्यादिसूत्रसंदर्भेणविहितंदीर्घलंरंचक्रमसंधीअनुलोमेयथापठ्यतेतत्तथाभु

क्तमेप्रतिलोमेषलादिनपदनीयमित्यर्थः। उपलक्षणमेतत्ततेनआगमविकारलोपादिकमपिप्रतिलोमपाठेनभव

तिइदंसर्वमुदाहरणवेलायांस्पष्टीभविष्यतिस्वरसेप्रादिकंतुअनुलोमवत्प्रतिलोमेपिभवतीत्यादरस्वरसेप्रादिकंभवति

BHOJ DAJI

तिअयमर्थः। पुनर्णोपरोक्षेमरतिसूत्रेअंवकंनाम्नार्वन्निंद्रेतरेइत्यादावुदाहरणेइकारोरोयकारवकारभा

वमापद्योयथाक्षेप्रस्वरंअनुलोमेप्रातुतत्तथाप्रतिलोमेपिनादृशोदाहरणमेभवेक्षेप्रस्वरंलभतेआदिशब्दात्मध्यिमस्वरो

पिअभीष्टः॥ स्वरंचेदृशादावनुलोमेवत्प्रतिलोमेपिनादृशोदाहरणमेभवतीतिनेयंइदंसर्वमग्रेपिपरिप्रक्षावद्भि

श्चिन्तिश्लोकव्याख्यानेस्पष्टंभविष्यति अथेदानींजटोदाहरणंवक्तुंआदौक्रमलक्षणम्याहवर्ण्यज्ञात्वातल्लक्षणमुच्यते तदुक्तं

कात्यायनेनहेदेपदंसंदधात्युत्तरेणोत्तरंमावसानादृक्षक्रवर्तमितिआवसानादृक्षमानपर्यंतमित्यर्थः॥ यथाउपलात्वाग्रे

अग्रेहविष्मतीःहविष्मतीर्हनावहेहनावेतिर्यंतुरर्यंतेरर्यंतेरर्यंतेत्यत्रक्रमवेष्टनंअवसानइतिसूत्रेणवसानस्थित

पदस्यक्रमकालवेष्टनंकार्यमितिबोद्धव्यं अवसानज्ञानंतूपरेत्यत्रमध्योद्यनुवाकोक्तवेष्टनंद्रष्टव्यादिक्रमकारिका

याः।साध्येअपृक्तेविशेषमाह॥ अपृक्तमध्यानिधीणिसविक्रमः॥ अस्यार्थः। अनाद्यक्त आकारउकार श्चापृक्तोयेषां

पदानांमध्येवर्तन्तेतान्यपृक्तमध्यानिइतिनदुणमंतानीवदृक्षीदिरिः॥तानिचीणिपदानिसंदधातिसक्रिक्रमंभवतियथा

क्रमेणआत्मापध्वंउदुत्यादृत्यादिपुनराकारेणोत्तरंविक्रमंकृत्वापुनरकाकारेणोत्तरपदंसंदधातयथाक्रमेण

आत्मायध्वंआत्मापध्वंतथामोमामहोमानहोमनालभतेआत्मानंतेमोषूणोषिणोत्व॥ एतावपिविक्रमोभवतः

यथामोषुणोःमोक्षिनिमोसुनःनरंद्रंअभीषुणःसुनःनःसरसीनोक्षितिक्रममुक्तवतुक्रममाह॥ चत्वार्यपृक्त

पूर्वेनकारपरेसोसूत्रेचत्वारिपदानिसंदधाति। स्फुरतस्मिन्पदपरोकीदृशेअपृक्तपूर्वेनकारपरे। यथा। ऊर्ध्वऊषुणः

ऊंइत्यूंसुनःनऊतंएतथाएतादृसाऽऊषुणः। ऊंइत्यूंसुनःनःसूदृक्षासूःतथा। गोमदूषुणोसखा।गोभा

तऊंइत्यूंसुनासखा। मकारपरेचेकेस्फुरत्येतस्मिन्पदेअपृक्तपूर्वेमकारपरेचाकेआचार्यश्चत्वारिपदानिसंदधातिन

थामहेसूऊंमातरंऊंइत्यूंसमातरंअचेवविशेषमाह पुनःस्फुरदनोत्तरंयत्रसूनिमित्तस्थिःक्रमइतनुक्रमोवाकृतस्त

वपुनःदनोत्तरपदंसंदधात्पूर्वोक्तानेवोदाहरणानिएवंहिःक्रमइतिःक्रमइतनुक्रमानुक्रावशिष्टंक्रमलक्षणमाह।

ऊर्जस्वोनरस्य हितस्य स्थिनोपस्थितमवगृह्यस्य ॥ ऊर्जस्वपदस्योनर सोहितस्य सतः पश्चात्स्थितोपस्थितं कर्तव्यं स्थितो पस्थितं नशब्दो वेष्टनवाची वेष्टनं कर्तव्यमित्यर्थः। कीदृशस्य अवगृह्यस्य क्रमकाले वेष्टितस्य यथा श्रेष्ठतमाय कर्मणे श्रेष्ठ तमाय येतिश्रेष्ठः तमाय यथा समिधोमम समिधश्चति सु ः रथः तथा उदुत्यं ऊर्ध्वस्थं तथा उदुत्याऊर्ध्वस्थं तथा मोघणः मोघति मो तथा गो मदूघुणा सत्यागोमहितिगो मत अवसाने अवसानस्थितपदस्यापि क्रमपादे वेष्टनं कार्यमेतेन हर्यतहर्यते ति हर्यतयथा रथेस्तेत्यादयत्र यजमानस्य पशूत्यादि पवित्रं पवित्रमसि मसीत्यसि। इत्यादि। यथा ममा स्मातं क्रमावसनं संक्रमेषुगलतसहमतिक्रमाऽगलतासहसंधानं संक्रमश्चकथते ॥ तत्रयेन प्रकारेण क्रमावसानं पवित्रंतेनैवप्रकारेण क्रमावसानं वेदितव्यं यथासाविष्यायुर्विश्वायुर्विश्वकर्मा इत्यादिअवसानानंतु क्रमकारिकाभ्यासे नभवतितथास्वस्यपूर्वोत्पन्नस्मारोदीर्घानुस्मार भाष्यवत् ॥ दिशः परश्चेन्नतथाक्रमकालेतु नाजिनामिति ॥ रतिक्रमलक्षणं सम्पत्तात्रा ब्रूयात्क्रमविपर्यासक्रममित्यादिअनवलक्षणमपि सम्यग्विदित्वातज्ज्ञांपदेत तथायुक्रमेण्याकरणशास्त्रोक्त संधिर्नातत्रः पञ्चम्याकरणेपिलोपः शाकल्यस्यस्मयउञोवोवादशेसवर्णशाकल्यस्यहस्वश्चक्रुत्वकरुत्यादीनानापक्षो भिहितः तत्रमातिरिश्वन्येयः पक्षः परिगृहीतः सत्रवज्ञायोवेदितव्यः सचपदयोः पदोतयोः स्वरमध्येलोपरति काप्यस्वा र्थेयंकारचकारयोर्लोपएवयथाप्रजापतयइतिप्रजाः पतयेगोपतयइतिगोः पतौतथामयनुञोवोवेतिवकारएवउ कारोऽपृक्तोऽस्वर्शात्। यथातद्दीनिकेवृतस्वस्वधामक्षिप्यावपनंमहत्तराम्वस्त्रित्यादिस्वरेणाबंतस्त्रीयथायुयोभ स्मदित्यादितथाकंठयकारेरुसमितिरुस्थानएवपथाक्ष्विष्कर्मोऋषिःक्ष्विष्कर्मऋषिःशिवःऋतस्पर्शयतीत्यादि दीर्घरतिवृत्तयेकंठयग्रहणंहस्वस्यापिप्रकृतिभावज्ञापनार्थंयथायेनऋषयावरुणस्यऋतसदनमसिइत्यादिए वमुक्तप्रकारेणतत्तद्विशेषंतात्रात्रयमभ्यसेत ॥ अथकर्मेणोदाहरणानिप्रदर्शंतेवृश्चत्लालेषट्पेत्लालोजेऊर्जेत्लालोजेऊर्जेत्लालोजेऊर्जेत्लालायवोनायवस्त्लालायवः यायवस्तुस्तुयायवोयायवस्तुस्तुदेवोदेवस्तुस्तुदेवःदेवोवोवादे ३

वोवः वःसविनासवितावोवःसविनासवितामप्रसविताप्रार्पयत्वर्पयतुप्रार्पयतुअर्पयतुश्रेष्ठतमायकर्मणे श्रेष्ठतमायकर्मणे यत्वर्पयतुश्रेष्ठतमाय। श्रेष्ठतमायकर्मणेश्रेष्ठतमायश्रेष्ठतमायकर्मणेश्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठः तमायइत्यादिद्विपदोसंहरूपस्व रूपंज्ञातव्यंअथेदानींपत्त्यादिकंचुक्रमेणजटाणांनभवतीतियदुक्तंतस्योदाहरणंपदप्रर्थने। यथापरमेष्ठिभिधीतोभिधीतः परमेष्ठ्यभिधीतोभिधीतस्तथायविष्ठयविष्ठयविष्ठ - तथानिघसादस्मासादनिनिघसादमिघिंचामिघिंचामि। णत्लोदाहरणं ॥ मक्षण्वोवह्निर्वह्निःप्रवाहन। प्रवाहणोवह्निःतथामिसिंचा प्रणोनःप्रप्रणःनभाग्युःव्याशूःपि नोनः आशूःपिनथामस्त्रावहणःरथवाहनेप्रस्त्रावनेप्रस्त्रावहणःरथवाहणंइत्यादि। दीर्घदाहरणं। भवावरूथोव रूथोभवभवावरूथः। तथा ॥ अश्वावतीः सोमावतीः सोमवतीमश्वावतीमश्वावतीः सोमावतीतथा। घृतनाचासा पचचघृतनासस्थापहतनाचासायच तथा क्रमतीरुषोरतिः रातिः क्रमतिरुषः क्रमतीरुषोरतिं तथा हृणायन्त्व भिमातिंपात्वभिमातिसहोरुषायाहिरुषायाभिमातिषाहः तथोसपत्नसाहीदेवेभ्यःदेवेभ्यःसपत्नसहासपत्नसाहादे वेभ्यःइत्यादि आगमोदाहरणं यथा उभेसुश्चन्द्रविवेशेमेउभेसुश्चंद्रेइ तथा ॥ परिस्तृताःशुक्राःशुक्राःपरिस्तृताःप रिस्तृताःशुक्राः तथा। वनस्पतेवीड्वंगोवायवेवनस्पतेवीड्वंगोवायवः ॥ इत्यादि ॥ विकारोदाहरणंयथा ॥ मीळ्हुष्मतिशि वतमशिवतमीळ्हुष्मतमीळ्हुष्मशिवतम ॥ इदंपत्नीदाहरणेमेवेत्रिवेचित ॥ अग्नविजोमोपिदृष्टाग्नोनभवतीतिद्र ष्टाहिविधानेत्यादिनावक्ष्यति ॥ तथा ॥ बृहतींदुदुक्षंदुधुक्षन्बृहतींबृहतींदुदुक्षन ॥ तथा ॥ दार्वीघास्तेतेदार्वीघा तोदार्वीघातस्मे ॥ लोपोदाहरणंयथा ॥ घावोऽग्नेरभिदोरपिदधःपीवोअन्नाःन्यावोअन्नारयिदधः ॥ तथा दधन्वा यौयादधन्वान्दधन्वापः। तथा ॥ स्त्रवयातुयातुस्त्रवत्रुनातु ॥ आदिशोदाहरणं ॥ नृवः ४ यादित्यादिनृनृवः ४ पात्रिशत था शन्नूवः ४ रपापशन्नवः ४ रपशन्नूवः ४ रपतथा परिभीवः ४ रपापपरिभीत्यःपरिभीवः ४ रपतथा ॥ वनस्पतीवः ४ रन्त्वनुवनस्पतीत्वनस्पतीवः ४ रनु। इत्यादि ॥ सेपादिसंरोदाहरणंयथाऽग्नयेपर्वतायेपत्यायेपयते ॥ तथा आपेसेतामेसेतामप्यभ्येसेतावेतावा।

युषोऽस्मदस्मदोपि युषोऽस्मत् । इत्यादेः प्रतिलोमेऽसेशदिस्रोयशोदारण इष्यः एवमानुपूर्व्यस्तुले जदा मुक्तदानीमनानुपूर्व्यो दारण इत्येकपदविच्छेदात्कांस्यायामाह ॥ विलोमेपदवत्साधिरनानुपूर्व्यसंहिते ॥ आनुपूर्व्यक्रमेत्याद्यंव्युत्क्रमंपदवत्पदवत् ॥ इति ॥ आनुपूर्वमेवानानुपूर्व्यं स्वार्थेष्यञ् ॥ नविद्यतेआनुपूर्व्यंयस्यासंहितायांअसोमवानानुपूर्व्यसंहितः ॥ तादृशेक्रमेपदानामानुपूर्व्यंत्याज्येयदाध्ययनंपरिपाठनमनीयेतदर्थः ॥ विलोमेविलोमसंधोव्युत्क्रमेपदवत्पदवत्पाठवत्पठेदित्यर्थः ॥ विलोमेपदवत्संहितित्यस्येदंप्रपंचः ॥ एतस्योदारणत्रयंऋग्वेदिनामेवसंभवति ॥ नान्यशाखीनां ॥ तद्यथा ॥ पुनश्चिच्छेषंनिदितंनिदितंचिच्छेषंपुनः शेषंपुनश्चिच्छेषंनिदितं ॥ १ ॥ नराशंसंप्रणयंप्रणयंनराशंसंनराशंसंप्रणयं ॥ २ ॥ ईयतेनराशंसंदेव्यंदेव्यंचनराशंसमीयतेईयतेनराशंसंदेव्यं ॥ ३ ॥ इदंचविज्ञायक्रमलक्षणमित्यादिनासिद्धमपिशिष्याणामस्मृतिप्रशक्यत्वात्पल्लवायमुक्तं ॥ अयेदानींविक्रमचतुष्कमायुदारणंनदाप्रकारमाह ॥ चतुष्कमेविक्रमेचतथापंचक्रमेपिच ॥ आद्यंताभ्यांविहन्यमध्यंब्रूयात्क्रमविपर्ययेदिति ॥ १ ॥ विक्रमादावाद्यंताभ्यांसरमध्यमंपदंपदद्वयंपदत्रयंवाविहृत्यविहारंब्रूयात् ॥ कैः क्रमविपर्ययैः क्रमोविपर्ययश्चेति क्रमविपर्ययाः तैरित्यर्थः ॥ तच्चोदाहरिष्यते यथाकर्मणआप्यायध्वेप्याध्वमाकर्मणेकर्मणआप्यायध्वंतथाऽउदुत्तमोऽदुदुत्तमं ॥ तथा ॥ हांसानालप्सतेलप्सतआहꣳसान्सोसानालप्सते ॥ तथामोषणोनुः कुमोमोषणोनुः मोहतिमोषुनः तथा ॥ अग्नीषणोनः स्वप्नेभीषुणः सुनुः ॥ नः सखीनाꣳसखीनोनोनः सखीनां ॥ इत्यादि ॥ अयंचतुष्कमजदोदाहृीयते ॥ तथा ॥ ऊर्ध्वऊषुणोनः सऊर्ध्वऊर्ध्वः ऊषुणः ऊꣳइत्यूं तयामहोमूषुमातरंमातरꣳसूमहोमहोमूषुमातरंऊइत्यूं ॥ तथागोमदूषुणा सत्यानासत्यागोमदोमदूषुणा सत्या ॥ गोमदितिगोऽमतऊꣳइत्यूं ॥ आप्यायध्वमुनःइत्येषंरूपोदाहरणेआप्यायध्वंध्वाश्वध्वमाप्यायध्वं ॥ तथामुनोनः कुमुनइतिकेचित्पठंति ॥ तच्चजदायाःकमपूर्वकत्वात् ॥ अत्रविक्रमत्वेनआप्यायध्वमित्यादिद्विपदस्यक्रमत्वाभावात् ॥ किंतु ॥ पुनराकारेणोत्तरं ॥ पुनःसुपदोनोत्तरवि

४

त्रिवचनेनक्रमकालेपदद्वयस्यसंस्कारकलेनप्रदर्शनमाहं ॥ अन्यथासाचप्रत्यक्षस्यापित्रिवारपाठःस्यात् ॥ तस्मादुक्रमेवसाध्वितिनेयंयतु आनर्णत्वित्यादौ आनोनआनइतित्रिवारंपठनंतत्तुभाष्येव ॥ अङ्गक्रमेत्वाभावेनतत्स्यादिपदस्यक्रमत्वादित्यादिसर्वंस्वबुध्याविवेचनीयमित्यलं । अतिविस्तरेण ॥ अथपंचक्रम ॥ जदोदाहीयते ॥ साचऋग्वेदिनोभवति ॥ याजमनेयिनांपंचक्रमाभावात् ॥ यथानिरुस्तसारमस्तुतोपसमुपसमुकृतस्तसारमुनिर्निरुस्तसारमस्तुतोपसंस्त्यादिदृश्यतेगलत्पदक्रमजदयोर्विशेषमाह ॥ समयादौक्रमेयद्वत्समयात्परतस्तथा ॥ जदयोःसमयादिस्थेद्युद्वेनपरिवर्तयेत् ॥ ७ ॥ अस्यार्थः ॥ क्रमेकमाध्ययनवेलायांयद्वेनप्रकारेणपाठशंविधानमंगीक्रियते ॥ यतदोर्भित्यसंबंधात्तदित्यध्याहार्यंजदयोर्जदाध्ययनवेलायांमपितद्वत्पाठशंविधानमंगीकर्तव्यं ॥ तच्चपूर्वमेवोक्तं ॥ यथाचार्षेक्रमावसानꣳसंक्रमेपिचत्यादिनाकुत्रेत्याकांक्षायामाह समयादौइतिसमयशब्दोत्रगलितपदवाचकःवैदिकप्रसिद्धस्तथात्वात्तथातेनेनप्रकारेणसमयात्परतःपरस्मिंस्तेक्रमेपिविधानंनेयं ॥ समयादिस्थेपदेद्युद्वेनागलितेनपदेनपरिवर्तयेत् । उदाहरणंयासात्रिश्चायुत्रिश्चायुः सासात्रिश्चायुः इतिसमयायुदाहरणं ॥ त्रिश्चायुरित्यत्रक्रमोत्रिश्चायुत्रिश्चायुरित्यत्रक्रमोरितिसमयात्परतोदाहरणं ॥ तथागायत्रेणत्वालागायत्रेणगायत्रेणत्वा । लांलंदसालुंदसात्वात्वालंदसा ॥ लंदसापरिपरिलंदसालंदसापरि ॥ परिगृभ्णामिगृभ्णामिपरिपरिगृभ्णामि ॥ गृभ्णामित्रैष्टुभेनत्रैस्तुभेनगृभ्णामिगृभ्णामित्रैष्टुभेन । त्रैष्टुभेनजागतेनजागतेनत्रैस्तुभेनत्रैष्टुभेनजागतेना । इत्यादि ॥ यद्वा ॥ ऋग्वेदिनामेवायंविशेषः ॥ तेषांगणांतस्यादिपदस्यांतिमपदस्यचक्रमपादेद्युद्वेनपदेनसरपादात् ॥ तदुदाहरणंतु ॥ सुदासेंद्रस्यादस्यासुदासेसुदास्येंद्रस्यांतिमसमयायुदाहरणं ॥ इत्यादिसुविधयाग्रेयंवृष्णोवृषतंवरतंवृष्णः वृष्णेवृषतंवरतमितिसमयात्परतोदाहरणं ॥ एवमन्यत्रापिद्रष्टव्ये ॥ उक्तलक्षणेवगणांतेमध्यमपदस्यविशेषमाह ॥ समस्यक्रमणेनास्तिसमयादिक्रमंविना ॥ विक्रमेसमयादिस्थेमाद्दिनासरतंपठेत् ॥ ८ ॥ समपदस्यगलत्पदस्यक्रमणेपुनःपुन

रूपरूपद्वयसंधानंशुसपदक्रमवत्सामि समयादिपदंवर्जयित्वा अथसमयादेरादिमिलिकमोभवतिनेविकर्षे॥ आमक
मस्युक्रमसंक्रमेरादिपदेनसहविचारंपठेदित्यर्थः। यथाआयुः संसमायुरायुः सं॥समूनुवूसंसमूनु॥ ऊनुपत्नीर्हयधि
र्नगम्युवूंषधिर्जगम्युः॥ तथा॥ आनशआसमवेनातिसमरेनातिमानशआनशआसमरेनाति। इत्यादिरेवमन्यत्रापिद्रष्टव्यं॥
इरमापि। ऋग्वेदिनामेवसंभवति॥ अन्येषांतथापाठाभावात्॥ यद्वा। दूरउअंतिकेतिकउदूरेदूरउअंतिके॥ इत्यादेरा
स्वांतरेणयोज्यमिदंलक्षणंइदानींविलोमविशेषजयार्थंकथंसंधिः कार्यमित्यपेक्षितमाह॥ युक्रमेकेवत्संधिःनच म
सैमादिरिष्यते॥ उक्तादिविधानंतत्स्वरोनतःपरिवर्तनं॥६॥ अस्यार्थः॥ अविलोमेक्रमसंधौकार्यतथानयुक्रमेसैमादि
संधयोभवंतिकिंवत॥ क्रमवत्॥ अभिक्रमेयथाक्षैप्रश्लिष्टाअभिनिहिताःस्वरासंधयश्चगृह्यंतेतद्वज्जटायामपी
ति॥ क्षैमादिस्वरूपंतुपूर्वमुक्तंशैनकोक्तमपुच्यतेतथाहि॥ जात्योभिनिहितश्चैवक्षैप्रःप्रश्लिष्टएवच॥एतेस्वराः
प्रकल्पंतेयत्रोच्चस्वरितोदयाः॥१॥ व्यंजनैरूष्मपौर्वेयंचप्रयुज्यंतेततःपरं॥ अपूर्वेणाभिनिष्पन्नोजात्यःस्वरःसउच्य
ते॥२॥ एतोरुच्चयोर्यत्रनोचोत्कारःपरोयदि॥एकीभावंवदेत्तत्रस्वरौभिनिहितंमया॥३॥ इउस्वानेयवोयत्र
जायेनेउच्चयोस्तयोः॥ ताभ्यामुत्तरजःस्वारःक्षैप्रइत्यभिधीयते॥४॥ इकारउच्चेःपूर्वेस्मिन्परस्मिन्निहितेसचः
श्लिष्टमाहुराचार्याःस्वरंवर्णविदस्तथा॥ अत्रचतुर्षुस्वरेषुकोऽत्रभिनिमेनभवतिकश्चोत्कःकश्चोशनवर
त्तादौ। अन्येषांतुस्वरमात्रमेवतथाचस्वरस्यहिव्यवहारः॥ वैतामेतांविवेनां॥ न्विंद्रेंद्रेनुविंद्र॥ इन्द्रःसर्पिरासुतिः स
र्पिरासुतिरिंद्रोद्रुह्वःसर्पिरासुतिः॥ इतिजात्योदाहरणं॥ तेअरसोमसरसांतेतेसरसोतथाअस्यवेसितोसितोहरस्य
मत्यवेसितःतथावेदोस्यसिसंस्तोवेदोसि॥ अस्यास्वरेरुभारवरेरुभास्वरेरुस्योस्यास्वरेरुः॥ इत्यभिनिहितोदाहरणंसैमो
दाहरणं॥ अरुस्यहित्यादिपूर्वोक्तमनुसंधेयं॥ अथैधतामिधतामभ्यर्धतां॥ तथास्तुचावदृतंधृतंरुक्षंचरुक्षंचाव
धृतंइतिश्लिष्टोदाहरणं॥ अत्रचापिनयायामेतादृशसंधिसंभवेविलोमेप्येतेस्वरःसंधयश्चगृह्यंतेयाइतितात्पर्ये॥ इदोक ५

ब्धावेकेषामित्यादिविधानंतुविलोमेभवतीत्याहउकारादिविधानमिति॥ यथा॥ ध्यानलाभइवानंद॥ समूल्कमस्या
स्यसमूल्कः॥ समूल्कमस्य॥ आदिग्रहणात्प्रथमस्यनृन्नादेशादिकं॥ स्वरोनतःपरिवर्तनमिवस्वरयोरेतर्मध्यपरिवर्तनंस्व
रोनतःपरिवर्तनं॥ यथास्वरयोर्मध्यस्थउकारुकारनिधानेसंहितायांतथानपदपाठेभवति। अथेदानींविलोमेप्रगृह्य
संज्ञातन्निमित्तप्रकृतिभावश्चकेषांचित्सस्तिकेषांचिन्नास्तीतिविशेषमाह॥ व्यस्वरोनतःप्रगृह्याणांउकारमंचितस्यच।
विलोमेपदसंधौतुप्रगृह्यत्वंनविद्यते॥१०॥ तुशब्दोविशेषार्थः॥तेननसर्वेषांयेविधिःचःसमुच्चयार्थः। त्रिशब्दोऽत्र
यवयाचा। तृतीयअक्षरंअंतेयेषांतेव्यक्षरांताः॥ तेनतेप्रगृह्याश्चतेषामित्यर्थः॥ तथा। उकारश्चआमंत्रितंचतयोःसमा
हारःएतेषांप्रगृह्यसंज्ञानिषेधोविलोमेपियथावस्थितपाठार्थः॥ यथाक्रमेणोदाहरणानि॥ निरुपतापेनीरिदेवीरिदेवि
रुपतापेनीवीवीरिदे॥ तथाउदुत्यंत्वमयउदुत्यं॥ तथा। अभ्यर्षा। अद्रिभिरद्रिभिरभ्यर्षाभ्यर्षाअद्रिभिः। अद्रिभिः
तथा॥ इंदोदेवेपुदेवेषिंदेर२ इंदोदेवेषु॥ अत्रप्रगृह्यत्वनिषेधः सैंहितोदाहृतः॥विश्युतेतदर्थं॥ क्रमवत्॥ इंद्रइं
द्रियावतः॥ नप आगाहइत्यादिनिदर्शनं॥विश्युतीचेत्यत्रइदूदेद्विवचनंप्रगृह्यसंज्ञानिषेधार्थमस्यचाकरणशास्त्रस्यापचा
दः॥उदुत्यंत्वमित्यत्रमयउजोवेषेविकल्पस्यापवादः अभ्यर्षेतिपत्रत्र॥ उअंदेतिप्राप्तप्रगृह्यत्वापवादः॥ अन्यत्र
प्रगृह्यसंज्ञारूपेव॥ इंद्राग्नीआगतंसुतमितीन्द्राग्नीइंद्राग्नीः आगतं। नाउएतदेतद्वेवानुएतत॥चित्रभानोइतिचित्र
भानो॥ अत्रचापिस्विकृतामिश्राख्यलक्षणाभावान्नचाकरणशास्त्रेबाधइतितात्पर्यं॥ इदानींविलोमसंधावभिनिहि
तसंधीनांविशेषमाह॥ एकारोकारपरस्यकारोभिनिहन्यते। युक्रमेक्रमेक्रमवच्चैवनवधाकेप्लोपनं॥११॥ तुशब्दो
विशेषार्थः अकारोभिनिहन्यतेलुप्यतेकेवृशः॥ एकारपरओकारपरोवा। कुत्रयुक्रमेविलोमपदे। किंवत्क्रम
वत्। उभयमर्थः॥ तुशब्देनोक्तिप्रतिज्ञाख्योलक्षणेनहेवायंशेअग्नेयुवंइतेअग्नेःक्षमयुंजन्तिन्वश्वारथंयु
यत्रयत्रप्रकृतिभावउक्तस्तदुदाहरणंउक्तावेदोसितेभ्रमसामित्यादुदाहरणेक्रमेकालेयथाभिनिहन्यतेतथाजटाया

मपि अभिधानः कर्तव्यः उदाहरणं यथा ॥ आपोऽग्रेयुवः ॥ अग्रेयुवोऽग्रेयुवोऽग्रेयुवोऽग्रेयुवोवेऽग्रेयुवः युवोऽग्रेयत
यावेऽग्रेस्यमिवेदो आपस्सिरश्यादि ॥ यत्नवत्संकर्षस्यु क्रमवद्भूयादिनिगाग्यैचवर्णमंकर्षमपि युक्तमकर्षमिविरधानि।
तदापस्तंबादिविषयं ॥ यत्नवत्संधौप्रातिशाख्येनथामाप्यासिपरावृभ्यास्याप्युपधानिनंतापे ॥ इतिसूत्रभाष्येविःस्वभाव
स्यसिस्वधासिभाष्यरूपा अर्थशब्दस्यतथाभाव्यत्वात् ॥ तथाचाभिक्रमस्यार्थत्वान्न संधिःसंक्रमस्यानार्थत्वात्संधि
रितिभावः ॥ अदाशंविशेषविधानात् ॥ तदुदाहरणं। यथा ॥ ज्यायनिपंत्र्याज्येषं ॥ इत्यादि ॥ अन्यशास्त्रिसोनुअभि
क्रमेयथाक्रममेवपाठोभवति ॥ विलोमेपदक्रमेधिरनुलोमेयथाक्रममितिसाधारणास्मृतेः। अभिक्रमेक्रमशास्त्रंप्रभा
नस्याद्युत्क्रमेत्वाकरणप्रधानेहतिवचनात्च ॥ तस्माद्राजसूयवनादीनांगार्ग्येमतप्रख्यातिसिद्धं ॥ अत्रेतिहासमाचा
क्षते ॥ शाकल्यस्यशतंशिष्यानेषिकाञ्चत्यचारिणः। पंचतेषांगृहस्थास्तुधर्मिष्ठासेकुटुंबिनः ॥ शैशिरेवाष्कलः सां
ख्यात्मश्चैवात्मश्चैवाप्यलायनः पंचैतेशाकलाः शिष्याः शाखास्तेषुप्रवर्तकाः ॥ ऋग्वेदादिमहाशास्त्राणांकर्त्याः
ख्यातेनशमंता ॥ शाकलाः शैनकाः सर्वेकल्पशास्त्राणांप्रचक्षते। कल्पानामशीतसूत्रंस्मार्तमित्युच्यतेबुधैः ॥ गार्ग्य
श्चैवाथमांडूकिरौलिनिरीयप्रवर्तकौ ॥ मुनिर्व्यासिरुलूकभगवानन्यशास्त्रीयलक्षकृदित्यलंविस्तरेण ॥ एकतमनुसर
मः ननुधाकंपलोनमितिअस्यार्थः ॥ उच्चस्वरतोदयकंपनिमित्तभावेपि ॥ अभिक्रमयुत्क्रमेषुपश्लिष्टसंप्रकाशिषु
॥ एषुकंपः प्रकर्तव्योविलोमेचस्वरितोदयमितिदीक्षितवचनादुच्चस्वरादिकंपनिमित्तभावोपिकंपप्राप्तौसत्यांस्मार्तनि
यमकरिष्यतुर्व्याडिशाचार्यएवमाह नवधाकंपलोपनमितिप्रशस्तिरुद्देवस्पष्टिहतोनोहठाः कः ? कोष्ठाः इतिप्रथमंनानात्वेन
वसेत्याहेहकुत्वस्यार्थेषमूर्जमित्येतेचवनयोदाहरणेषुकस्यादिनामपिकंपलोपदर्शनेनतात्पर्यं ॥ अ
थेदानींशुक्लमाध्यायेनैपिकंपलोपप्राप्तेतत्रचयत्नंस्मारयन् ॥ विलोमसंधौप्रश्लिष्टेसेप्राभिनिहितेनचुच ॥ वर्जयित्वास्मार्त्यं
त्रिपुकंपनिषेधनं ॥१३॥ अस्यार्थः ॥ शुक्लमाध्यायनेस्वरसंधौकर्तव्येसतिकंपोनकर्तव्यः ॥ किंतुत्येत्याकांक्षायामाह ॥ न

र्जयित्वास्मरंजात्यमिति ॥ हिविधास्मार्त्यश्रौत्यंचतत्रस्मार्त्यंत्वित्यादौतदुदाहरणंतु १ शैनः क १ कवइति अत्रश्लिष्टेसेप्र
भिनिहतेचेवत्रिपुविनोच्चस्वरितोदयमितिदीक्षितवचनात्यः कंपः प्राप्तःसएवनिषिध्यतेनतुशैनकाचार्याभिमतः ॥ सचजा
त्योभिनिहितश्चेवश्लेषःश्लिष्टश्चवच ॥ एतेस्वराः प्रकृतंपतेयश्चेवस्वरितोदयाद्यस्त्रिसितः ततश्चैवंचयत्रास्त्रादिलोमसं
धौकर्तव्येकवोशइतिमंत्रेयोहरणवर्जितेषुश्लेषरणेषुचयणोमध्येश्लिष्टाभिनिहितघोरसंभवः श्लेषे
संभवतिनप्रभवत्येवकंपइतिव्यवस्थितः तदुदाहरणंतु अभ्यर्षतीति अग्नेरात्मा अग्निक्रमेयुत्क्रमसं
क्रमेषुजटाध्ययनेवर्णसंधिमुक्त्वास्वरसंधानमाह ॥ परिग्रहावग्रहेषुद्युदात्तादिषुचुच ॥ उदात्तादिविधानंतुलो
नकोकंभवेदिह ॥१४॥ इतिविलोमसंधौस्वरसंधौकर्तव्येसतितत्रउदात्तोदात्तइत्यत्रविधानेशैनकोकंशैनक
शब्दस्योपलक्षणत्वात्स्वरसंधानिशाख्योकंभवत्येवकेत्याकांक्षायामाह ॥ परिग्रहावग्रहेषुद्युदात्तादिपदेषुचपरिग्र
हाश्चावग्रहाश्चेविग्रहःपरिग्रहेवेष्टनं ॥ अवग्रहःखंडनंतत्राद्युदात्तादीनिपानिपदानितेषुचउपधाभावः ॥ कंमकारे
लेयथास्यपदस्यवेष्टनंलक्षणेनचिह्नितंतथावग्रहेचिह्नितः तयोर्यत्रेपदेषुसंधीयमानेषुद्वयोरुदात्तयोरुदात्तएव
भवति ।तथाहयोरनुदात्तयोरनुदात्तएवभवति ।तथाजात्यामपिपदेक्लक्षणंभवतीति ॥ परिग्रहोयथा ॥ ममदंतामि
मिमंमर्तोअवग्रहोयथा ॥ समिधेनिसमग्नइत्याद्युदात्तंयथानुपाणाभ्युत्स्यनुत्तात्त्वा ॥ अनुदात्तंयथानोत्वा
न। आदिशब्दात्सेप्रमपिद्रष्टव्यं ॥ अथेदानीमेकस्मिन्नुदाहरणेस्वरविधानेकर्तव्येसतिप्रातिशाख्यरुद्विशार्यैरा
लस्येतलक्षणंनकृतंतत्राह राजार्यआह ॥ आहित्येयोतमित्यस्मिन्पदेचाद्यक्षरेसवेत्। पदाध्यायेनुदात्तस्त्वा
संहितायामुदात्तवतइति ॥२५॥ संहितायांतदाध्ययनेसंधौकर्तव्येसतिआकारउदात्तोभवति उदात्तएवआदेशो
भवतीत्यर्थः। तुशब्दएवकारार्थः पदाध्यायेपदाध्ययनेवेलायां। किंतुतदुदाहरणमित्यत आह आहित्येयोतमिति ॥ आ
हित्येरइवेंकभिःसचाभुवेतिद्वादशाक्षरपादेत्रयोमाधुहित्याद्यपादेचाद्याक्षरइति ॥ तदुदाहरणंचासंज्ञोपसाउपसाभू

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

र्पेण चादिषे र्पातं यात मादित्पेशादिषे र्पातं रत्वादि एतादृशोदाहरणं शास्त्रांतरेपि यथा संभवं लेयं ॥ अत्रादि पेरिति का
रो ल्लघ्नो दानेना कारेणै कीभाव मापन्नाउदात्तएव भवति निरो मतु नेनसहे ति भाषान्नोदात्तो भवतीति फलितोर्थः र
शनीपूर्वोकेसर्वे उप संहरति पदहृय मनुक्रम्य शुल्कम्योत्क्रम्यसंधिवृत्त । स्वरलक्षणसंयुक्तं साजदे त्यभिधीयते ॥१६
स्वरलक्षणसंयुक्तं पदहृयमनुक्रम्य क्रम्य क्रमेण पठित्वा तत स्तदेवपदहृयं शुल्क्रमेण पठित्वा तदनंतरं पुनस्तदेवपद
हृयं उत्क्रम्य क्रमेण पठितं स्वरसंधियुक्तं साजदे त्यभिधीयतइत्यन्वयः ॥ अत्र पदहृयमित्योत्सर्गिकंविक्रमनुक्र
मादरणमुक्त्वात्स्वरलक्षणसंयुक्तमित्यनेनेत लक्षणचतुरिरंकणक्रतमपि शुल्कमादिकंनजटाभवतीतिसूचितं ॥
इतिश्रीमदनंताचार्यविरचिता व्याडिरचितजटालक्षणकारिका व्याख्यासमा ॥ १ ॥ ॥ तत्सत्यपूरेशार्पणमस्तु ॥

॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

श्रीमन्नागवर्मामहाराजानामुल्लंघनेतल्लिपीछलनायंयथः ॥ शाके १८७ क्रोधननामसंवत्सरे भाद्रपदशुक्लैकादश्यांभगवन्मेबायोग्रविश्व

MEMORIAL